

O`Quvchilarda Tanqidiy Tafakkurni Rivojlantirish

Muqaddas Soibnazarova¹

Annotatsiya: Darslarida o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirish bugungi ta'limning dolzarb vazifalaridan biridir. Mazkur maqolada xorij va o'zbek olimlarining tanqidiy tafakkur tushunchasi haqidagi qarashlari qiyosiy aspektida tahlil qilingan. Maqolada tanqidiy tafakkurga xos xususiyatlar, uning o'quvchilarda badiiy asarni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishdagi o'rni, ahamiyati kabi masalalar ham tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: Tanqidiy tafakkur, badiiy tahlil ko'nikmasi, tanqidiy fikrlash texnologiyasi, motivatsiya.

Tafakkur tushunchasi, taraqqiyoti, xususiyati, rivojlanish omillariga oid qarashlar tarixda ham, ayni kunimizda ham dolzarb hisoblanadi. Chunki muayyan millatning taraqqiyoti, rivojlanishi aynan mana shu tafakkur kuchiga, tafakkur sarhadlariga bog'liq.

Inson tafakkuri bugunga qadar ham muayyan davr, ijtimoiy-madaniy muhit yoki turli xil darajadagi aloqalar ta'sirida muntazam rivojlanib bordi, taraqqiy etdi. G'arb va Sharqda ma'lumu mashhur bo'lgan buyuk allomalar, ulkan tafakkur egalari, xususan, Aristotel, Platon, Al- Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino kabilar tafakkurning o'ziga xos sahifalarini kashf qildilar va dunyo ilmi rivojiga mislsiz hissa qo'shdilar.

Tafakkur tadriji biror bir millatning madaniy, ilmiy, ijtimoiy, global taraqqiyoti bilan bog'liq ekan uni to'g'ri, yangicha usulda shakllantirish bugunning muhim vazifalari qatoriga kiradi.

Ma'lumki, mustaqillikkacha bo'lgan davrda milliy adabiy ta'limi ham boshqa sohalar qatorida mavjud, belgilangan mafkuraga xizmat qildi. Tanqidiy tafakkur bir yoqda tursin o'z fikrini mustaqil bayon etish ham imkondan xorij masala edi. Hammani bir xil fikrlashga o'rgatgan mafkura, partiya adabiyot darslarini ham bir xil, muayyan qoliplarda o'tishga majbur qildi va bora-bora milliy metodika mana shu qoliplar soyasida uzoq yillar rivojlanmay qoldi. Ammo mustaqillik yillaridan keyin o'rta ta'lim adabiyot darsliklarida, umuman adabiyot o'qitish metodikasi sohasida sezilarli o'zgarishlar, adabiyot darsliklarida o'quvchilar mustaqil va ijodiy fikrlarini bayon qilishga imkon beradigan yondashuvlarga qadam qo'yildi. Masalan, Qozoqboy Yo'ldoshev muallifligida nashr etilgan 7-sinf Adabiyot darsliklarida sovet davridan hammani bir xil fikrlash siyosatidan "meros" bo'lib qolgan, o'quvchilarning erkin, xolis munosabat bildirishlariga to'sqinlik qilgan "Asar haqida" gi bo'limdan voz kechilib, o'quvchilarning biror bir asar tahliliga erkin, ma'lum ma'noda tanqidiy munosabatda bo'lishlariga rag'bat berildi[1]. Chunki "asar haqidagi ma'lumotning o'quvchi ongiga singishi, uni to'g'ri deb qabul qilishi mavjud ma'lumotning dominant (yetakchilik xususiyati undagi - "boshqacha bo'lishi mumkin" degan qarashiga mone'lik qiladi yoki eng kamida o'quvchini fikrlashdan to'xtatadi" [2]. Yoki yaqin yillarda nashr etilgan milliy metodika taraqqiyotida munosib o'ringa ega ustozlarimiz Qunduzxon Husanboyevtish metodikasi" o'quv qo'llanmasi va darsligida aks etgan yondashuvlar, muayyan mavzu mohiyatini ochib berishga qaratilgan savol va topshiriqlarda ham avvalgi asarni o'qitishda yoki tahlil qilishda faqat faktlarga yoki voqelikka urg'u berish emas, balki o'quvchi, talaba yoki o'rganuvchini fikrlashga, o'ylashga, izlanishga majbur qiladigan savol va topshiriqlarda ham adabiyot o'qitish metodikasi yangi taraqqiyot bosqichiga qadam qo'yganini ko'rish mumkin [3].

¹Jizzax davlat pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

Keyingi besh yillikda o'quvchi tanqidiy va fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan, jahon adabiy ta'lim nazariyalari tahlilga tortilgan ko'plab o'quv qo'llanmalar, darsliklar nashr etildi va bu jarayon hamon davom etmoqda[4]. Ushbu o'quv adabiyotlari milliy metodikani jahon adabiy ta'limi kontekstida o'rganish, shu asosda o'quvchilar tanqidiy fikrlarini rivojlantirishda va eng muhimi, adabiy ta'limsohasidagi milliy manbalarning boyishida o'ziga xos ahamiyat kasb etganligini ta'kidlash lozim.

Umuman olganda, mustaqillik yillaridan bugunga qadar milliy metodika u yoki bu darajada taraqqiy etdi. Ammo jamiyat rivojlanishda davom etar ekan, inson tafakkuri ham ushbu taraqqiyotga o'z aksadosini berishi, taraqqiyot, globallasuv, integratsiyalashuv sabab kirib kelayotgan turli xil, xoh u ijobiy, xoh ko'ngilni behuzur qiladigan voqea hodisalarni to'g'ri tahlil qila olishi, zarur o'rinlarda sog'lom aql va fikr bilan munosabat bildirishga har doim tayyor turmog'i lozim. Shu nuqtayi nazardan, o'qitishning turli xil yangi vositalari asosida o'quvchilarni muntazam mustaqil, tanqidiy fikrlashga o'rgatish ta'limning eng muhim vazifasidir. Taassufki, yuqorida qayd etilgan o'quvchi tanqidiy tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan sa'y-harakatlarga qaramasdan adabiyot darslarining obyekt hisoblangan badiiy asar tahliliga mustaqil, tanqidiy munosabatda bo'lish, o'quvchilarda tahlil ko'nikmalarini shakllantirishga doir muammolar hali ham ta'bni xira qiladi. Vaholanki, bugungi o'quvchi dunyoqarashi, fikrlashi, voqelikka munosabati nuqtayi nazaridan kechagidan farq qiladi. Endi ular qo'lga solingan, stereotip fikrlar, hokim qarashlar, o'zlariga tanish ma'lumotlarni qayta bayon qilib berishdek eskicha yondashuvlar bilan murosqa qila olmaydi. Agar adabiyot o'quvchilar (o'rganuvchilar) tasavvurida ularning hayotiy ehtiyojlari o'laroq tasavvur hosil qilmas ekan, u zerikarli va quruq g'oyalari majmuyi bo'lib qolaveradi.

O'rta ta'limning asosiy maqsadlaridan biri o'quvchilarda mustaqil va tanqidiy fikrlash, shuningdek, muayyan voqelikka tanqidiy munosabatda bo'lish, badiiy matnni tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirishdan iboratdir. Mustaqil va tanqidiy fikrlash, badiiy asarni mustaqil tahlil qilish ko'nikmalari shakllangan o'quvchi ongli ravishda o'z kelajagini belgilay oladi, keyingi hayot yo'llarida o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni muvaffaqiyatli ado eta oladi, "salla desa kallani ko'tarib keladigan ijrochi emas (bunday ijrochilar bilan mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlash imkonsiz), balki chuqur tahlil asnosida muammolarga samarali yechim taklif qila oladigan mutaxassis bo'lib yetishadi. Demak, umumiy ta'limda o'qitiladigan har bir fan, shu jumladan, adabiyot ham yuqoridagi maqsadga xizmat qilishi o'quvchilarda mustaqil, tanqidiy fikrlash va tahlil ko'nikmalarini shakllantirishi lozim.

O'quvchilar va hatto o'qituvchilar ham badiiy asar tahlili deganda asarni qayta bayon qilib berish yoki matn haqida ma'lumot berishni tushunadi. O'qituvchi ham badiiy matn tahliliga muayyan shaxs (masalan, darslik muallifi, yoki fan o'qituvchisi)ning individual xulosalari mahsuli deb qaraydi. Badiiy asarni tushunishga bunday yondashuv o'quvchilarning tahlil imkoniyatlari, mustaqil fikr aytish ko'nikmalarini ihotalab qo'yadi va natijada adabiyot darslarining zerikarli o'tishiga sabab bo'ladi. Qolaversa, o'quvchida badiiy asarni mustaqil, tanqidiy tahlil qilish ko'nikmasini oshirish uchun, avvalo, ularning avvalgi bilimlarini faollashtirish, yangi va eski bilimlari o'rtasida ko'priklar hosil qilish, yangi bilimlarni o'quvchilarda mavjud bilish sxemalariga bog'lay olish o'qituvchi shaxsiy qarashlarini singdirishdan muhimroqdir. Badiiy asarda aks etgan voqea-hodisalarning mazmun mohiyatini yuzaga chiqarish, badiiy-estetik, badiiy-g'oyaviy jihatdan tahlil qilish, eng muhimi, badiiy asar tahlili jarayonlarida faol ishtirok etishlari uchun muhit yarata olish o'qituvchi zimmasidagi vazifadir. Demak, badiiy asarni tushunish, unga tanqidiy munosabatda bo'lish eski va yangi bilimlarning uyg'unlashtirish bosqichidan boshlanadi.

Keyingi paytlarda nafaqat jahon, balki milliy adabiy ta'limda tanqidiy tafakkur muhim istiloh sifatida maydonga chiqdi. O'rganuvchilar (talabalar, o'quvchilar)ning tanqidiy, mustaqil fikrlash va asarni mustaqil tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish, rivojlantirish milliy ta'limning muhim maqsadlaridan biri sifatida belgilab berildi.

Mavjud manbalarda aytilishicha, "Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish" texnologiyasi¹ XX asr oxiri AQShda Charlz Templ, Djinni Stil, Kertis Meredi tomonidan ishlab chiqilgan. Mazkur texnologiya jamoaviy va kichik guruhlarda ishlash usullarini o'rgatuvchi metod va g'oyalarni saralovchi, rivojlantiruvchi ta'lim, o'qish va yozish jarayonida axborot bilan ishlash ko'nikmalarini

shakllantiradigan yaxlit tizimdir. Tanqidiy fikrlash - inson intellektual faoliyatining turlaridan biri bo'lib, u bugungi kunda jamiyatni o'rab turgan axborot maydonini yuqori darajada idrok etish, tushunish, muayyan muammoga yondashishning obyektivligi bilan ham xarakterlanadi.

Yana boshqa bir manbalarda o'rganish jarayonini samarali tashkil etish va darslarni o'quvchilar uchun qiziqarli qilish vositalaridan biri bo'lmish "O'qish va yozish orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirish" texnologiyasi 1980-yillarda Amerika Qo'shma Shtatlarida Piaje, Vigotskiy va boshqa pedagog olimlarning nazariy qarashlari asosida yuzaga kelganligi qayd etilgan.

Ushbu mavzuda olib borilgan tadqiqotlarni o'rganish natijasida "tanqidiy tafakkur" tushunchasi, mazmun mohiyati L.S. Vigotskiy, J. Piaje, D. Xalpern, E. G'oziyev va yana ko'plab mashhur psixolog olimlar, pedagog, metodistlar ishlarida keng va atroflicha tahlil qilinganligi ma'lum bo'ldi. Jumladan, Diana Xalpern o'zining "Tanqidiy tafakkur psixologiyasi" nomli kitobi- da («Психология критического мышления») tanqidiy tafakkurga quyidagicha ta'rif beradi. "Tanqidiy tafakkur (fikrlash) bu muammoni hal qilish, mantiqli qaror qabul qilish, to'g'ri xulosa chiqarish, xulosalarni asoslash, ijobiy natijaga erishish ehtimolini oshiradigan kognitiv usullar yoki mavjud bilimlar strategiyalari, ko'nikmalardan foydalanishdir"[5]. D. Xalpern o'z tadqiqotlarida tanqidiy fikrlashni, uning rivojlanish qonuniyatlarini tahlil qilib, tanqidiy tafakkurni o'stirishga qaratilgan ko'plab samarali usullarni ishlab chiqadi. Bugungi kunda Diana Xalpern taklif qilgan, tanqidiy tafakkurni o'stirishga qaratilgan usullarda "nima o'rgatish" emas, balki "qanday o'rgatish" tamoyili yetakchilik qiladi.

Yana bir mashhur psixolog olimlardan biri Lev Vgotskiy tanqidiy fikrlash ko'nikmasi shakllangan o'quvchilarni quyidagicha ta'riflaydi: "Tanqidiy fikrlash ko'nikmasiga ega o'quvchi muayyan axborot xabarini sharhlash va uni baholashning turli usullarini biladi, matn strukturasi, undagi ziddiyatlarni tasnif qilib, nafaqat mantiqqa, balki suhbatdoshining g'oyalariga ham tayanib, o'z qarashlari, nuqtayi nazarlariga tayanib bahsga kirisha oladi. Qadriyatlar, urf-odatlar, muayyan tutumlar asosida atrof-muhitning ko'p qutbliligini o'z holicha qabul qilib, axborot maydonlari bilan to'g'ri munosabatda bo'ladi" [6].

Lev Vgotskiyning fikrlaridan ma'lum bo'ladiki, tanqidiy fikr yoki tanqidiy fikrlash inson tafakkurining eng oliy va tayanch nuqtasi bo'lib, u muayyan g'oyalar, ma'lumotlar bilan o'zaro tas'ir qilish, munosabatga kirishish orqali yuzaga chiqadi. Adabiyot darslarining obyektini hisoblangan badiiy asar tahlilida o'quvchilar ko'plab muammolar, tanlovlar, mustaqil qaror qabul qilish jarayonlariga duch keladilar. Ayni paytda talabalar axborotni shunchaki o'zlashtirib olish yoki badiiy asar mazmunini "tushinish", "yodlab olish" bilan chegaralanmasliklari, ularni tanqidiy baholay olishlari, hayotiy vaziyatlarda qo'llay olish ko'nikmalariga ega bo'lishlari, noto'g'ri ma'lumotlar, qarashlar yoki o'quvchi nazdida "qoniqarsiz" xulosalarga aniqlik kiritishlari, to'g'ri ma'lumotlarni taqdim etish kabiko'nikmalar tanqidiy fikrlash xususiyatiga ega o'quvchilarda yaqqol namoyon bo'ladi.

Amerikaning Michigan universiteti professori Devid Kluster tanqidiy tafakkurning besh xususiyati haqida to'xtaladi.

Birinchi, tanqidiy fikrlash bu mustaqil fikrlash bo'lib, agar dars tanqidiy tafakkur tamoyillari asosida tashkil etilsa, o'quvchining fikrlashi uchun erkinlik muhiti yaratilsa, har bir o'quvchi o'z g'oyalari va baholarini erkin ravishda shakllantiradi va bayon etadi. Tanqidiy fikrlash individual xarakterga ega ekanligi bilan tafakkurning boshqa ko'ri- nishlaridan farq qiladi.

Ikkinchi, berilgan axborot va ma'lumotlar o'quvchi tomonidan qabul qilinib, o'zlashtirilib bilimga aylansagina uning tanqidiy fikrlashiga turtki (motivatsiya) beradi. O'quvchi tanqidiy fikrlashi uchun g'oyalar, nazariyalar, tushuncha va ma'lumotlarni tahlil qilishi, saralashi, qayta ishlab chiqishi lozim. Egallangan bilimlar tanqidiy fikrlash uchun asos bo'ladi.

Uchinchi, tanqidiy fikrlash muammo qo'yish, savollar bilan murojaat qilishdan boshlanadi. Muammoli ta'limni yo'lga qo'yish, ya'ni o'quvchilar ongini ma'lum bir hayotiy muammoni yechish bilan band etish tanqidiy fikrlash uchun asos bo'ladi. Diqqat-e'tibori bilan konkret muammoni yechishga harakat qilayotgan o'quvchilar unga turli rakursdan qarab yechim topishga urinadilar.

To'rtinchi, tanqidiy fikrlayotgan o'quvchi muammoga shaxsiy yechimini asosli dalillar bilan quvvatlashga, isbotlashga harakat qiladi. Garchi tengdoshlari tomonidan taklif etilayotgan yechimlar boshqacha bo'lishi mumkinligini bilsa ham, o'zi tanlagan yechimi to'g'ri va oqilona ekaniga ishonirish uchun harakat qiladi.

Beshinchi, tanqidiy fikrlash ijtimoiylik xarakteriga ega. Har bir fikrlovchi o'quvchi o'z fikr va yechimlarini jamoasi yoki guruhdoshlari bilan bo'lishadi, natijada u jamoatchilik sinovidan o'tkaziladi. Ular bilan fikr asosida bahsga kirishilganda, muhokama etilganda o'quvchining qarashlari tahrir qilinib, yanada sayqallashib, boyib boradi. Natijada o'quvchi tanqidiy fikrlashda o'z pozitsiyasini qat'iy belgilab oladi [7].

Bugungi kunda o'quvchilarni mustaqil, tanqidiy fikrlashga o'rgatish va shu asosda davlat va jamiyatga yuksak badiiy did egalarini yetishtirib berish, milliy va global tafakkurga ega shaxslar rag'batida mamlakatni rivojlantirish, taraqqiy etish yotadi. Chunki tanqidiy tahlil ko'nikmasiga ega o'quvchida mustaqil fikrga rag'bat, o'zga g'oyalarga qarshi immunitet rivojlanadi. "Har bir hodisa yuzasidan o'z fikr va qarashi (tanqidiy ta'kid bizniki Z.M., N.K.)ga ega bo'lgan, o'z xulosalarini chiqarib, ularni asoslay bilgan odam hech qachon o'zgalarga tobe bo'lmaydi. Jiddiy masalalar hal etilayotganda beparvolik, loqaydlik qilmaydi, taqdirini o'zgalalar hal qilib yuborishiga yo'l qo'ymaydi. Fikr kishisi biror faoliyatni boshlashdan oldin o'ylab ko'radi, tahlil qiladi"[8]. Holbuki, har bir bola tabiatida qiziquvchanlik xususiyati mavjud bo'lib, u dunyoni o'rganishni, uni turli xil ranglarda ko'rishni istaydi. U o'rganish jarayonida turli xil murakkab muammolarga duch keladi va mazkur muammolar yechimida o'ziga xos fikrlar berishga tayyor. O'qituvchining vazifasi - o'quvchining fikrlash jarayoniga yordam berish. Tanqidiy fikrlash birinchi navbatda bahs-munozara, matn bilan faol ishlash va yozish orqali shakllanadi. Texnologiya mualliflarining fikricha, tanqidiy fikrlar alohida olingan ko'nikma emas, balki ko'nikma va malakalar majmuyi bo'lib, qiziquvchanlikni namoyish qilish, o'z oldigasavollar qo'yib, bu savollarga tadqiqot yo'li bilan javoblar qidirish, sabab va oqibat bog'lanishlarini tahlil qilishdir.

O'rganuvchilarda tanqidiy fikrlashni o'rgatish vazifasi adabiyot darslari zimmasiga tushadi. Xususan, adabiyot darslarida amalga oshiriladigan badiiy asar tahlili bolani o'z shaxsiy fikriga, munosabatiga ega bo'lib borishini ta'minlaydi[9]. Ammo ayni damda adabiy ta'lim mazmunining asosini tashkil etayotgan "tanqid" so'ziga qat'iyroq bo'lib munosabatda bo'lish talab etiladi. Yanayam aniqroq qilib aytganda, "tanqid" deganda biror bir asarni qoralash, undan faqat salbiy jihatlarni qidirish, qidirish, har qancha fikrni inkor etib, o'z qarashlarini to'g'ri ekanligiga urin gan emas, balki o'z dunyoqarashi, idroki darajasida muayyan asarni tahlil qilish, mustaqil qarashlariga ega bo'lish lozimligini o'quvchilarga anglatish lozim.

O'zbek adabiy ta'limi taraqqiyotiga katta his qo'shgan, ustoz Qozoqboy Yo'ldoshev tanqidchilik so'zning mohiyatiga, "tanqid" atamasiga e'tibor qaratish va bu borada muayyan to'xtamga kelish maqsadga muvofiqligini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, "arab tilida "tanlab olish: saralash" hamda "tanqidiy tekshirish va tanqid qilish: ma'nolarini anglatadigan نقد naqada) o'zagidan olingan "tanqid" va undan yasalgan "tanqid qilish, ayblash" ma'nolaridagi تَنقِيْدُ tanqidun) hamda bundan kelib chiqqan "tanqid qiluvchi, tanqidchi ma'nosidagi مُنَقِّدٌ munaqqa atamaları ushbu estetik hodisa mohiyatini aniq va toza ifodalay olmaydi. Buning o'rniga o'z tilimizda bor va qozoq hamda qirg'iz qardoshlar tomonidan ham ishlatib kelinayotgan baholash ma'nosidagi "sin" so'zi va shu yumush bilan shug'ullanadigan kasb egasini anglatadigan "sinchi" atamasini qo'llash maqsadga muvofiqroq bo'ladi[10] degan xulosalarini beradi.

Yuqorida qayd etilgan "tanqidiy tafakkur"ga berilgan turli xil fikrlar, ta'riflar, qarashlar va xulosalardan tanqidiy fikrga xos xususiyatlarni quyidagicha tasniflash mumkin Demak, tanqidiy tafakkur:

- muayyan badiiy asar haqidagi avvalgi fikrlar tasdiq va inkorini matn orqali tekshirish, mavjudlari yoki tajriba asosida yangilarini yaratish;
- ochiq qolgan savollarga javob izlash, badiiy asar bugungi kun talablari, zamonaviy tahlil usullari nuqtiiy: nazaridan qayta ko'rib chiqish va eski talqinlar bilan qo'llash

- ma'lumotlarni turli xil kontekstlarda tekshirish, sharhlash, asardagi sabab va oqibat zanjirini turfa rakurslarni baholash, mulohaza yuritish orqali mantiqli qarorlar qabul qilish, fikrlarini dalillash.

Milliy va jahon olimlarining tanqidiy fikr, tafakkurga o'z fikrlaridan mazkur tushunchaning keng qamrovli ekanligi, intellektning boshqalardan farqli tarzda inson faoliyatini idrok etish, tushunish, yon-atrofida sodir bo'layotgan voqea-hodisalarga obyektiv munosabatda bo'lish, to'g'ri mantiqli o'ylashga, fikrlashga undaydigan savollar berish, fikrlarni asoslab bera olish ko'nikmalarini rivojlantirish qobiliyatidir degan xulosaga kelish mumkin. Tanqidiy tafakkur ko'p holatlarda o'quvchilarni muhosasiz bahs-munozaralarga, tortishuvlarga olib kelishi nuqtayi nazaridan ham ko'pchilikda salbiy munosabat uyg'otishi, tabiiydir. Demak, o'qituvchi o'z o'quvchilarida "tanqid", "tanqidiy tafakkur"ga oid bilimlarini shakllantirishdan avval uning tan mohiyatini yaxshi anglab olishi lozim.

O'quvchilarda tanqidiy tafakkurni shakllantirish, adabiyot darslarida badiiy asarni o'qish bosqichidan uni uqishigacha, badiiy g'oyaviy zalvori, xususiyatlarini idrok etishigacha bo'lgan jarayonlar o'rganuvchidan va ayni damda o'rgatuvchidan ham jiddiy mehnat talab qiladi. O'quvchi muayyan badiiy asarni tahlil qilish bosqichidan, uni baholash, tanqidiy tafakkur o'laroq taftish qilish bosqichiga o'tishi uchun:

1. badiiy asarni uqish - uni o'qishdan ko'ra muhimroq ekanligini anglashi lozim. "O'qish, uqish jarayonidagi ijodda aql-hush yetakchilik qiladi. Aniqrog'i, kitobxon matnni yaxlit qabul qiluvchi, o'zlashtiruvchisiga aylanadi. Asarni o'qish, fetishdir aslida o'zi uchun uni yangitdan kashf etishdir. Kitobxon voqealarga aralashadi, qahramonlarni jonlantiradi, ularning gap so'zlarini eshitadi, adi, ruhiy holatlarini yurakdan his etadi" [11]. Ayni shu holatda badiiy matn estetik zavq manbayiga aylanadi. Zotan, o'quvchida badiiy tahlil malakasi, tanqidiy, chuqur, mantiqli va ijodiy fikrlash ko'nikmasi, asar mohiyatini anglash idroki shakllanmasa, u asarni shunchaki ko'rib chiqadi, uquvsiz o'quvda esa sujet voqealari bilan tanishadi, qahramonlar taqdiri haqidagi axborotga ega bo'ladi, nari borsa asar janrini, uning nima haqida ekanligini anglash bilan cheklanadi. O'quvchilardagi biror bir badiiy asar tahliliga chuqur kirolmaslik, qolipga solingan fikr-qarashlarga ergashish, mustaqil fikrini erkin bayon qilolmaslik, o'quv dasturlariga tanqidiy fikrlashga oid mavzularning kiritilmasligi kabi xususiyatlar, bizningcha, aksar holatlarda adabiyot darslarini zerikarli o'tishiga sabab bo'ladi. Qolaversa, adabiyot darslarida tanqidiy fikrlash ko'pchilik hollarda g'arb jamiyatidagi kabi qadrlanmasligi o'quvchi va talabalarning mustaqil izlanishiga bo'lgan rag'batiga ham putur yetkazadi.
2. badiiy tahlilda fikrlarni tizimlashtira olish qobiliyati. Odatda inson ongida fikrlar kutilmaganda va tartibsiz vujudga keladi. Inson mazkur fikrlarni tartib, bir maqsadga yo'naltira olishi muhim hisoblanadi. Fikrlarni to'g'ri tizimlashtira olish qobiliyatiga Xalpern o'ziga ishonch belgisi sifatida qaraydi. Chindan ham adabiy ta'lim jarayonlarida, xoh u oliy ta'lim talabasi bo'lsin, xoh umum o'rta ta'lim o'quvchisi fikrni ifodalashda poyma-poylik, notizimlilik, fikriga nisbatan ishonchsizlik holatlari kuzatiladi. Buning oqibatida bildirilgan fikrlar to'laligicha anglashilmaydi va bu jarayonda o'quvchi yoki talabaning o'zi ham fikrni oxirigacha yetkazish, asoslash va qat'iy xulosalar berishdan chekinadi.
3. o'quvchilarning muayyan muhitga moslashuvchanligi yoki boshqalarning fikriga nisbatan bag'rikenglik (tolerantlik) xususiyatiga ega bo'lishlik.

Ma'lumki, yaxshi badiiy asar mutlaq haqiqatlardan iborat bo'lmaydi, uning o'ziga xosligi, zalvori ham shunda. Mana shunday fikrlar xilma-xilligida, aksar holatlarda o'quvchilar partadoshi yoki sinfdoshining "boshqacha" fikrlari bilan kelisholmaydi, hatto ba'zida bu jiddiy konfliktlarga olib keladi. Qizig'i, bunday holatni nafaqat maktab yoki oliy ta'lim o'rganuvchilari, balki mutaxassislar, adabiy tanqidchilar, adabiyotshunoslar o'rtasida ham kuzatish mumkin. Aytaylik, Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lponning mashhur "Oydanda go'zal..." she'rini ayrim adabiyotshunoslar "Cho'lpon bu she'rda Alloh jamolini kuylamoqda", desalar, yana boshqa guruhga xos olimlar bu fikrni inkor etib, "bu she'rda Cho'lponning o'z muhabbatini, go'zal yorini kuylamoqda" degan fikrlarini bildiradi. Yoki 1990-yillarda adabiyotshunoslarning tahlil markazida bo'lgan Abdulla Oripov qalamiga mansub "Tilla baliqcha"- ga oid muhosasiz bahslar, biri ikkinchisini inkor etuvchi xulosalar ham biz yuqorida ta'kid

etgan, turli xil qarashlarga, fikrlarga nisbatan bag'rikenglik yoki moslashuvchanlikning kutilgan darajada shakllanmaganligi natijasidir. "Agar talaba (shu jumladan, har qanday mutaxassis) boshqalarning g'oyalarini qabul qilishga tayyor bo'lmasa (agar bu fikr va g'oyalar mantiqiy asosga ega bo'lsa, hayotiy dalillar va faktlar bilan ko'rsatib berilsa, ta'kid bizniki Z.M., N.K.) u hech qachon o'z g'oyalari va fikrlarining generatoriga aylana olmaydi[12]. Moslashuvchanlik, ma'lumotlarni oxirigacha analiz va sintez qilish, so'ngida eng yaxshi, to'g'ri va mantiqli xulosalar chiqarish uchun imkoniyat yaratadi.

4. qat'iyatlilik. Ko'p holatlarda o'quvchilar biror bir og'ir vaziyat yoki tahlil jarayonida har tomonga bosib ketadigan talqinlar yuzasidan qarorlar qabul qilishda muammoga duch keladilar, ikkilanadilar. Shu paytda aksar holatlarda o'qituvchi o'quvchilarning qarorlarini keyingi darslarga qoldiradilar. Bu "surish" ba'zida yaxshi natijaga (talaba keyingi darsga qadar yana izlanishi, yangi bilimlarga tayanib, o'z xulosasini qat'iyalashtirishi mumkin) xizmat qiladi, ba'zida esa, ayniqsa, qat'iysiz o'quvchilarda bu xususiyat yanada avj olishiga ham xizmat qilishi ehtimoldan xoli emas.
5. o'z xatolarini ko'ra olishi va ularni tuzatishga bo'lgan harakat. Tanqidiy fikrlaydigan o'quvchi hech qachon o'zining noto'g'ri qarorlarini oqlamaydi, balki to'g'ri xulosalar chiqarib, noto'g'ri qarorlaridan keyingi rivojlanishi uchun o'zida muayyan immunitet, ko'nikmalar hosil qiladi [12].
6. ogohlik. Ogohlik tahlil, to'g'ri qaror qabul qilish, tanqidiy fikrlash mahoratini o'stiradigan eng muhim xususiyat va nihoyat,
7. murosa madaniyatiga (murosa falsafasi) amal qilish. Muhim ahamiyatga ega so'nggi qarorlar, odatda, boshqalar tomonidan qabul qilinadi, xulosalanadi.

Tanqidiy fikrlashning asosiy xususiyatlari badiiy asartahlili orqali yuzaga chiqadi, chunki, birinchidan, badiiy asar mutolaasi o'quvchilardan fikr, ayni damda tanqidiy fikr ko'nikmasini talab qiladi, chunki badiiy asar mutolaasi jarayonida inson miyasidagi sxemalar harakatlanadi va bir butunlikda muayyan g'oya va fikrlarni yaratadi, hosil qiladi. Ikkinchidan, badiiy matnning avvalgi talqinlardan farqli ravishda yangi ma'nolarini yaratishda o'quvchilar avvalgi bilim va tajribalarini eshlashlari, qayta tiklashlari va, albatta, mulohaza yuritishlari lozim. Bunda ular adabiy fakt va fikr o'rtasidagi farqlar, munosabat, matnning yuza qismidagi va matn ostidagi ma'nolarini anglash, badiiy asardagi tasvir vositalari, dudmallik, ikki fikrlilikka, muallif uslubiga xos xususiyatlarni tushunish, ajrata bilishi, badiiy matnda aks etgan ohang, kayfiyatni aniqlash, unga matndan dalillar keltirish, muayyan voqelik va harakatlar o'rtasidagi o'za- ro bog'lanishlarni topish, ularni tasniflash, turli xil ma'no qatlamlarini idrok eta olish, tafsilotlardan inferensial munosabatni aniqlash, mantiqli, adolatli xulosalar chiqara olish va, eng muhimi, bu jarayonlardan olgan xulosalari, qarashlarini o'z faoliyatida, hayotiy ehtiyoji o'laroq qo'llay bilishlari ham muhim. Badiiy matnni tushunish, anglash jarayonlarida "bilish", "tushunish", "tushuntirish", "talqin", "analiz", "sintez", "argumentatsiya", "baholash", "muammo yechish", "xulosa qilish", "mantiqiy fikrlash" va "qo'llash" kabi fikrlashga rag'bat beradigan muayyan bosqichlar faqat Adabiyot darslarigagina xos xususiyatlardir. Shuning uchun ham Lazere "adabiyot... barcha sohalarni qamrab olishga qodir yagona akademik fandır" degan fikrni aytadi [13]. Badiiy asarda kitobxon va badiiy matn o'rtasida o'ziga xos g'ayrioddiy jarayonlar yuz beradi. Badiiy asarni o'qish jarayonida o'quvchi ma'lum taassurotlarni boshdan kechiradi, asar voqealari unga "ta'sir qiladi" va o'quvchi badiiy tafakkurining uyg'onishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. O'quvchi matnning affektiv (hissiy) ta'siri bilan bir qatorda, ma'noviy tomonini ham o'zlashtiradi: o'zining lisoniy imkoniyati, estetik va hayotiy tajribasidan kelib chiqib, u yoki bu qahramonni baholaydi, munosabat bildiradi. Binobarinasarning mazmuni faqat uni ma'lum bir o'quvchi tomonidan o'qish jarayonidagina shakllanadi. Asarning tag qatlamiga yashiringan g'oyalar ham aynan kitobxonning badiiy asarga turli rakurslardan yondashishi asnosida kashf qilinadi. O'qituvchining aralashuvi cheklangan holda o'quvchining asar yuzasidan fikrlarini erkin bayon qilishida o'quvchi asar voqealariga kirishib, ularga real guvoh bo'ladi va asar sujetini o'zining talqini orqali qayta "tuzadi". Bunda adabiyot ijro san'ati sifatida qaralib, har bir o'quvchi mutolaa taj- ribasi asosida o'ziga xos, ehtimol, noyob matnni yaratadi. Bunda yozuvchi estetikasi emas, kitobxon (retsipiyent) qarashi, tafakkur hosilasi sifatida diqqat markazda bo'ladi.

Tanqidiy tafakkur o'quvchining shaxsiy hayot tajribasida mavjud dogmalar yoki stereotip qarashlar bilan murosqa olmaydi, muayyan qoidalardan tashqarida bo'lgan yangi g'oyalarni kashf qiladi, muayyan faktlar bilan cheklanmaydi. Ma'lumotlarning hajmi yoki miqdori bilan emas, balki ularni qabul qilish yoki modellashtirish, iste'molchilik emas, balki yaratish yoki hamkorlikka rag'bat beradi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, tanqidiy fikrlash - bu o'quvchiga kelajakda shaxs sifatida kamol topishiga, kasbiy rivojlanishining shaxsiy yo'llarini aniqlashga, olingan ma'lumotlarni tahlil qilish, uni umumlashtirish va mustaqil xulosalar chiqarish qobiliyatini shakllantirishga yordam beradigan ijodiy jarayon. U o'quvchi uchun nafaqat kognitiv faoliyatda, balki kundalik hayotda ham eng muhim xususiyat sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yo'ldoshev Q. Umumta'lim maktablarining 7-sinf o'quvchilari uchun "Adabiyot" darsligi. - Toshkent, 2005.
2. Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot o'qitish metodikasi. An'anaviylikdan zamonaviylikka. - Toshkent, 2020. 15-bet.
3. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. 2020.
4. Yo'ldoshev Q. Adabiyot o'qitish metodikasi. - Toshkent, 2023; Mirzayeva Z., Jalilov K. "Adabiyot o'qitish metodikasi. An'anaviylikdan zamonaviylikka". Toshkent, 2020.
5. Халперн Д. Психология критического мышления. СПб.: Питер, 2000. С.18.
6. Вготский Л.С. Педагогическая психология.- Москва АСТ. Астрель, люкс. 2005, Стр.
7. Клустер Д. Что такое критическое мышление? "Русский язык" журнал, 2002 № 29
8. Husanboyeva Q: Adabiy ta'lim jarayonida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishning ilmiy-metodik asoslari. Pedagogika fanlari dok. ilmiy darajasini olish uchun diss. - Toshkent, 2006. 20-bet.
9. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. T.: Innovatsiya-ziyo, 2020..47-bet. 10. Yo'ldoshev Q. Adabiyot o'qitishni yangilash metodikasi. O'quv-uslubiy majmua. - Toshkent, 2022. .44-bet.
10. Rasulov A. Tanqid, Talqin, baholash. -T.: Fan, 2006. 13-bet.
11. Халперн Д. Психология критического мышления. СПб.: Питер, 2000. 18-23 стр
12. Lazere, D. Critical Thinking in College English Studies," ERIC Digest, ED 284275, 1987. p.3.

